

УДК 330:339.137

В. А. Гайдук,
к.е.н., РВПС України НАН України

ОЦІНКА СУЧАСНОГО ЕТАПУ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

***Анотація.** Проведено аналіз комплексу заходів, спрямованих на зниження адміністративних бар'єрів та трансакційних витрат, які виникають внаслідок їх існування. Досліджено проблеми формування передумов для становлення конкурентоспроможності підприємств в Україні.*

***Annotation.** The analysis of complex of the measures, directed on the decline of administrative barriers that transnational charges which arise up as a result of their existence, is conducted. The problems of forming of pre-conditions are explored for becoming of competitiveness of enterprises in Ukraine.*

***Ключові слова:** Адміністративний бар'єр, заходи, конкурентоспроможність, національна економіка, реструктуризація, трансакційні витрати.*

Вступ

Необхідною умовою подальшого аналізу конкурентоспроможності національної економіки є оцінка сучасного етапу економічного розвитку та проблеми становлення конкурентоспроможності українських підприємств. Формування ефективного конкурентного середовища в економіці України потребує регулярного дослідження стану конкуренції. Проте, слід пам'ятати, що економічна конкуренція є складною системою суспільних відносин, й саме її складність перешкоджає виділенню єдиного інтегрального показника, який характеризував би ступінь розвитку конкурентних відносин в національній економіці. Саме тому в економічній науці досі продовжується дискусія стосовно методів виміру конкуренції.

Аналіз останніх наукових досліджень

Проблеми формування і розвитку конкурентного середовища в умовах перехідної економіки розглянуті у роботах С. Авдашевої, І. Акімової, З. Борисенко, Б. Буркинського, В. Гейця, Л. Доленка, М. Зверякова, Б. Кваснюка, Н. Розанової, С. Соколенка, С. Цухло, О. Яременка.

Пріоритет у розвитку ідей інституціоналізму тривалий час традиційно належав США в особі таких вчених, як: Т. Еггертсон, К. Ерроу, Р. Коуз, Д. Норт, М. Олсон, Г. Саймон, О. Вільямсон. Утім, з кінця 80-х років до їх розробки підключилися західноєвропейські вчені Болтянські Л., Тевено Л., Фаворо О., а з кінця 90-х років справжній, так би мовити „інституційний”, бум перекинувся на країни колишнього СРСР, зокрема Росію, Україну, Білорусь. Серед вагомих представників російського інституціоналізму варто відзначити Вольчика В.В., Капелюшнікова Р.І., Московського А.І., Нурєєва Р.М., Олійника А.Н., Радаєва В.Л., Шастітко А.С.

Постановка завдання

- провести аналіз комплексу заходів, спрямованих на зниження адміністративних бар'єрів та трансакційних витрат, які виникають внаслідок їх існування;
- дослідити проблеми формування передумов для становлення конкурентоспроможності підприємств в Україні.

Результати

Останніми роками оприлюднено ряд наукових досліджень, присвячених аналізу стану конкурентного середовища в Україні [3; 4, с. 62; 7, с. 160]. Зокрема, аналіз стану конкурентного середовища та конкурентних відносин у транзитивній економіці України проводився за наступними напрямками:

1. Дослідження структури товарних ринків.
2. Оцінка інституційних передумов конкуренції.
3. Аналіз ринкової поведінки суб'єктів господарювання на основі опитувань підприємств.
4. Динаміка розвитку підприємств малого та середнього бізнесу.

Щодо останнього напрямку, то метою здійснення ринкових реформ в Україні у перші роки незалежності було створення ефективної економіки, що спроможна забезпечити високий рівень та якість життя населення, поважну участь країни у світовому економічному співтоваристві. Розвиток малого та середнього бізнесу, як показує опит розвинених країн, є ефективним інструментом для вирішення цих задач. Саме тому лібералізація підприємництва стала першим кроком, з якого почався шлях України до ринкової економіки.

Сектор малого підприємництва – своєрідне ядро будь-якої сучасної господарської системи, без якого економіка і суспільство в цілому не можуть розвиватися ефективно. Саме тут відтворюється й циркулює основна маса національних ресурсів, які є живильним середовищем для розвитку великого та середнього бізнесу [5, с.20].

Цінність малого бізнесу для країни полягає передусім в його здатності оперативно вирішувати проблеми реструктуризації економіки в умовах обмеженості ресурсів. Малий бізнес пом'якшує проблему безробіття і формує конкурентне середовище. Лише невеликі підприємства можуть задовольняти дуже

диференційований попит порівняно невеликих груп покупців. Саме за рахунок малого бізнесу відбувається саморегулювання ринкової економіки, яке полягає в тісних зв'язках цього бізнесу з великим бізнесом як по лінії субпоставок, так й по лінії розробки інновацій. Окрім того, власники малого бізнесу формують середній клас, який є гарантом стабільності та демократичності суспільства [6, с.35].

З усіх підприємств, внесених до ЄДРПОУ України статус юридичної особи мали 94,5 % підприємств. Більшість підприємств, 24,9 %, працювали у сфері торгівлі; ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку. 13,3 % займалися операціями з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям. Значна кількість підприємств, 13,5 %, були зайняті у сфері надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльності у сфері культури та спорту. Тільки порівняно з цими показниками частка підприємств, зайняті у реальному секторі економіки. Так, 10 % підприємств зайняті у промисловості, 7,2 % – будівництві, 6,8 % – сільському господарстві. У сфері освіти, охорони здоров'я зосереджена невелика кількість підприємств – 6,2 %. Отже, діяльність підприємств зосереджується на тих видах економічної діяльності, в яких існує швидкий обіг капіталу, а адміністративні бар'єри, значний податковий тиск, несприятливі умови господарювання спричинили їх малу кількість у реальному секторі економіки.

Аналіз результатів фінансової діяльності малих підприємств показав, що 37,3% з них були збитковими у 2008 р. Сальдований фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування склався негативним і становив 37,4 млрд. грн. збитку, що спричинено світовою фінансовою кризою.

За роки незалежності у цілому були сформовані основні підвалини для розвитку малого бізнесу. Завершується процес самовизначення підприємців як ключового прошарку населення. Мале підприємство поступово набуває рис самодостатнього сектора економіки, з властивими йому особливостями, перевагами, власними закономірностями розвитку. Він починає відігравати все вагомішу роль у розвитку національної економіки, стає основою соціально-економічної реструктуризації суспільства [5, с.21].

Проте, незважаючи на те, що за певними кількісними показниками Україна наближається до європейських стандартів, роль цих підприємств в економіці залишається низькою, адже мікро та малі підприємства поки що не роблять значного внеску в розвиток економіки України. З причин незавершеності податкової реформи понад 50% підприємств малого та середнього бізнесу працюють в тіні [1, с.22-24]. Зокрема, значною проблемою наявної системи оподаткування для підприємств є існування великого тіньового сектору економіки – про це зазначили 56% респондентів, згідно опитувань, проведених Міжнародною Фінансовою Корпорацією [6, с.36].

Слід зазначити, що в усіх країнах з розвинутою ринковою економікою здійснюється державна підтримка малого бізнесу. З державних бюджетів цих країн фінансуються організації, що репрезентують і захищають інтереси малого підприємництва та стежать за виконанням визначених урядових програм. В Україні вплив малого та середнього бізнесу через свої громадські об'єднання на владу та прийняття рішень практично дорівнює нулю. Тобто підприємці не тільки не можуть впливати на прийняття рішень, а й владні установи під час прийняття рішень, як правило, навіть не посилаються на такий сектор, як малий бізнес. Особливе гальмування розвитку малого підприємництва, як зазначає В. Кредісов, відчувається на середньому рівні різних державних органів та установ [1, с.22-24].

Отже, недостатня глибина галузевої спеціалізації, суттєві структурні диспропорції, нерівномірність та суперечливість територіального розподілу малих підприємств істотно впливають на загальний рівень розвитку малого підприємництва в країні. У зв'язку з цим фактичний стан малого підприємництва не відповідає можливостям економіки, її виробничому, науково-технічному, трудовому потенціалу (враховуючи незначну частку малих підприємств у загальній зайнятості та обсягах виробництва). Така неадекватність вимагає ґрунтовного вивчення цієї проблеми, всебічної об'єктивної оцінки реального рівня розвитку малого підприємництва [5, с.21].

Постає закономірне питання – як підвищити ефективність малого бізнесу в Україні? Ми переконані, що державна політика має сприяти поліпшенню бізнес-середовища, в якому працюють представники малого підприємництва. Пріоритетними вважаємо такі завдання:

- лібералізація підприємницької діяльності в Україні та мінімізація регулюючої ролі держави. Адже підприємець, як правило, може робити лише те, що йому дозволено, а не навпаки, – коли можна робити все, окрім недозволеного;
- забезпечення прозорого та послідовного регуляторного середовища через впровадження закону про регуляторну політику та розширення сфери застосування принципу “конфлікт інтересів”. Для бізнесу не так страшно, що законодавство недосконале. Набагато гірше те, що воно має подвійне трактування, яке використовується тими, хто перевіряє підприємство, та постійно змінюється;
- досягнення збалансованості системи податків і соціальних платежів через перегляд і скорочення податкових пільг та об'єднання всіх соціальних фондів у один; доробка та прийняття Податкового кодексу;
- створення ефективної системи державного управління через забезпечення інформаційної відкритості влади;
- надання гарантій захисту прав власності через вдосконалення законодавства у цій сфері та створення позасудових механізмів захисту прав власності – контроль за діяльністю влади та державних установ з боку суспільства.

Отже, формування передумов для конкурентоспроможності національної економіки Україні потребує створення умов для зниження витрат функціонування механізмів господарської координації. У національній економіці особливу значимість має підвищення ступеню конкурентоспроможності ринкових структур на основі зниження адміністративних бар'єрів. Однак, розробка механізмів деблокування повинна здійснюватися з урахуванням особливостей інституційної структури національної економіки.

На наш погляд, розширення сфер державного регулювання є одною з основних перепон на шляху ефективного розвитку ринкових відносин в Україні. Створювані державною інституційні адміністративні бар'єри відволікають ресурси, необхідні для повноцінного розвитку бізнесу. Дія інституційних бар'єрів на практиці виражається у підвищенні рівня трансакційних витрат, як середніх, так й сукупних, в економіці. Як показали Д. Норт та Дж. Уолліс, розвиток ринкових відносин у перехідній економіці обумовлює виникнення та розвиток трансакційного сектору [8, с.122-123]. Відповідно їх трактуванню до трансакційного сектору відносяться галузі, основною функцією яких є забезпечення перерозподілу ресурсів та продукції з найменшими середніми трансакційними витратами. Дійсно, в Україні внаслідок адміністративних бар'єрів та обмежень середні трансакційні витрати залишаються на недопустимо високому рівні, що обмежує обсяг та кількість угод, призводить до збільшення граничних витрат підприємств, що піддалися їх впливу.

Так, система державної підтримки підприємництва, що склалася на сьогодні, характеризується, з одного боку, великою кількістю законодавчих та нормативних актів, що декларують підтримку малого бізнесу, а з іншого – практичною відсутністю механізмів такої підтримки. Законодавство, що регулює діяльність малих підприємств, носить суперечливий характер. Невиконання державою прийнятих на себе зобов'язань породжує невпевненість у завтрашньому дні, призводить до зниження ділової активності населення, стимулює розвиток тіньового бізнесу.

Аналіз динаміки законів, указів і постанов, які приймаються та видаються в країні, показує, що активна фаза формування нормативної бази в Україні

завершилася після піку нормотворчої діяльності центральних органів влади у 1998-1999 рр. Однак підвищена кількість нормативних актів, прийнятих після 2001 року, не дозволяє зробити висновок про стабілізацію нормативного поля в країні.

Оскільки якісний нормативний акт передбачає однакове його розуміння всіма суб'єктами регулювання, то визначити якість закону чи підзаконного акту можна по тому, наскільки однозначно інтерпретуються його положення та норми. За даними опитування МФК у 2004 р. збільшилася кількість підприємств, які вважали, що інтерпретація нормативних актів державними органами протягом останніх трьох років у цілому поліпшилася. Тим не менш, далеко не всі керівники підприємств вважають, що державні службовці коректно інтерпретують нормативні акти, що регулюють бізнес. Найбільше керівники підприємств незадоволені тлумаченням нормативних актів працівниками податкової адміністрації та митниці [6, с.39]. Довільна інтерпретація нормативних актів не обмежується органами виконавчої влади. Лише 30% керівників підприємств вважали, що місцеві органи влади в їхньому районі чітко й неухильно дотримуються всіх законів та нормативних актів центральних органів влади. Ще менше – 20%, вважали, що місцеві органи забезпечують для всіх рівні умови для ведення бізнесу.

Як відомо, непослідовне тлумачення нормативних актів і неофіційні платежі для вирішення непорозумінь є ознаками корупції. Виходячи з індексу сприйняття корупції, за рівнем корупції Україна займає середнє місце серед країн СНД; проте їй все ще далеко до країн Європи. При цьому зміна індексу не показує зменшення рівня корупції в Україні у 2009 р.

Серйозною проблемою залишається корупція у державних та муніципальних органах влади, яка є одним з чинників створення нерівних умов господарювання, тобто створення конкурентних переваг для одних суб'єктів господарювання та інституційних бар'єрів здійснення підприємницької діяльності для інших. Розширення корупції обумовлено тим, що на відміну від романтичних очікувань формування на пострадянському просторі ринкової економіки американського або європейського типу, у ньому склалася меркантилістська економіка, характерна для латиноамериканських країн, головними рисами якої є висока диференціація доходів населення та високий рівень корупції.

Крім того, державні та муніципальні службовці можуть чинити суттєвий вплив на зміну фінансових потоків та видавати дозволи на зайняття тими чи іншими видами господарської діяльності, що є об'єктивною основою для рентоорієнтованої поведінки та привласнення адміністративної ренти.

Причини виникнення корупції добре пояснені в часто цитованому, так званому, умовному рівнянні корупції, запропонованому Р. Клітгаардом: „Корупція = монополія + свобода дій – підзвітність. Монополія бюрократа на потрібну для фірми послугу при одночасній відсутності контролю над бюрократом приводить до корупційної обробки” [6, с.40].

Як показує проведене дослідження, головною проблемою у взаємовідносинах бізнесу й влади в Україні є корупція та фактори, що її супроводжують – нестабільність законодавства та політична нестабільність. Тому поліпшення взаємовідносин між бізнесом і владою можливе лише після усунення причини виникнення корупції в країні.

Іншими фактором, що впливає на ефективність діяльності нових та вже функціонуючих підприємств, є недосконалість системи ліцензування. Наприклад, у Перу отримання ліцензії на торгівлю у вуличному кіоску потребує 43 дні та 15 мінімальних зарплат різноманітних витрат. У Росії, відповідно із прийнятими федеральними законами, кількість ліцензованих видів товарів, робіт, послуг дорівнює 125. Насправді, у результаті дроблення ліцензованих видів підприємницької діяльності та перевищення повноважень чиновників, їх кількість перевищує 500 [6, с.37].

В Україні головним законом у сфері ліцензування є Закон України „Про ліцензування певних видів господарської діяльності”, який визначає правові основи ліцензування 59 видів господарської діяльності.

Для здійснення діяльності близько 40% підприємств щороку потрібні ліцензії. Найчастіше підприємства отримували ліцензії на торгівлю алкогольними напоями (16% підприємств, що отримували ліцензії), торгівлю тютюновими виробами (11%) і на будівельну діяльність (12%) [6, с.35]. Більше половини підприємств, які одержували ліцензії були схильні оцінювати чинні процедури ліцензування як складні та дуже складні.

Найбільш проблемними аспектами в процесі отримання ліцензій у 2004 р. визнано велику кількість необхідних документів (55% респондентів, що заявили про труднощі), тривалі терміни розгляду заявки на видачу ліцензії (35%), часті зміни процедури і незрозумілість висунутих вимог (23% респондентів). Близько половини (45%) підприємств, що отримували ліцензії в 2004р., сплачували державним органам за послуги при підготовці документів для отримання ліцензії. При цьому дві третини підприємств, що оплачували зазначені послуги, скаржилися на їх високу вартість. Видача кожної п'ятої ліцензії в 2004 р. супроводжувалася неофіційними платежами.

Негативний вплив на розвиток підприємництва справляє, також, відсутність єдиних вимог щодо проведення сертифікації та стандартизації продукції, товарів та послуг. Прийняті у 2001 р. Закони України „Про підтвердження відповідності” та „Про стандартизацію” [2], мета яких полягала в наближенні сфери технічного регулювання України до ЄС, досі повною мірою не реалізовані.

Найбільші нарікання підприємств спричинила необхідність отримання кількох сертифікатів відповідності. Третина респондентів, що проходили процедуру в 2004 р., повинна була сертифікувати і комплектуючі, і готову продукцію. Кожне п'яте підприємство, що проходило обов'язкову сертифікацію, скаржилося на неофіційні платежі і велику кількість необхідних документів [6, с.41].

За даними опитування МФК близько 17% респондентів засвідчили, що їх продукція підлягає стандартизації. Найпоширенішими видами стандартизації є ГОСТи і ДСТУ (їх отримували 68% респондентів чия продукція підлягає стандартизації) і стандарти ISO (31%).

Реформа у сфері стандартів зачіпає інтереси кожного п'ятого підприємства України, проте підприємства не беруть активної участі в її реалізації. За даними соціологічних досліджень 92% підприємств, продукція яких підлягає стандартизації, не поспішають вносити свої пропозиції з розробки державних стандартів. Серед причин такої пасивності, автори зазначають брак зацікавленості державних органів у залученні підприємств до розробки стандартів, невелике число галузевих асоціацій та просто зневіру підприємств у ефективності будь-яких дій у цьому напрямку [6, с.41].

Кожне п'яте підприємство самостійно розробляло технічні умови. Для цієї категорії підприємств найтривалішою і найдорожчою була реєстрація технічних умов. На процедуру було витрачено близько 9 тижнів і коштувала вона майже 2700 грн. (509 дол. США). Кожне десяте підприємство, яке застосовувало стандарти або реєструвало технічні умови, вказало на необхідність неофіційних платежів.

Чинна в Україні система надання дозволів у сфері господарської діяльності охоплює всі підприємства і залишається однією з головних регуляторних перешкод для розвитку підприємництва. 64% підприємств, що одержували дозволи у 2004 р., оцінили процедури одержання дозволів як складні та скоріше складні. Дозвільна система України характеризується тотальним охопленням підприємств, складністю процедур, їх тривалістю і високою вартістю дозволів. Дозвільні процедури часто супроводжуються неофіційними платежами.

Аналіз чинного законодавства, досвід інших країн та експертні висновки відповідних державних органів показують, що створити нормально функціонуючу

систему надання дозволів в Україні можна лише на основі істотних реформи, які слід спрямувати на:

- оптимізацію кількості наявних дозволів;
- створення прозорих і якісних дозвільних процедур;
- скорочення кількості органів, які беруть участь у процесі видачі одного дозволу;
- врегулювання питань, пов'язаних з офіційними виплатами в процесі отриманні дозволів;
- оптимізацію та адаптацію до законодавства ЄС та до стандартів COT, санітарно-епідеміологічних, ветеринарно-санітарних правил, правил протипожежної безпеки, будівельних норм та інших нормативних документів.

Окрім законодавчо встановлених, існують бар'єри, які створюються штучно, внаслідок дискреційного регулювання на рівні підзаконних актів міністерств та відомств а також опортуністичної поведінки окремих чиновників. Так, для виходу суб'єкта господарювання на ринок різноманітні відомства завищують вимоги, за порушення яких встановлюються штрафні санкції, які часто направлені на утримання контролюючих органів. Навіть суспільні організації, зокрема, організації з захисту прав споживачів, сьогодні ставлять питання про законодавче закріплення за ними функцій контролю та покарання, що є прерогативою держави.

Іншою важливою перепорою для розвитку бізнесу в Україні залишається наявна система перевірок. Основні риси системи перевірок в Україні – це масовий характер, висока вартість а також неефективність виявлення порушень і запобігання ним. [6, с.39].

Кожне п'яте перевірене підприємство зізналося, що здійснювало неофіційні платежі інспекторам. Найчастіше неофіційні платежі отримували співробітники МВС, органів пожежного нагляду, санітарно-епідеміологічної служби і податкової адміністрації.

Дві третини підприємців вважають прийняття закону, який би регулював процедури проведення перевірок, найбільш ефективною мірою для зменшення їх кількості. Так, понад 30% підприємців вважають, що зменшити кількість перевірок допоможе перехід підприємства на спрощену систему оподаткування. На ситуацію також можуть вплинути бізнес-асоціації, якщо вони візьмуть на себе роль виразників інтересів підприємців і братимуть активнішу участь у формуванні нормативно-правової бази.

Важливим для вирішення проблеми зниження адміністративних бар'єрів є питання про склад та „порівнянну переговорну силу” сторін, зацікавлених у їх зниженні. Парадоксально, але боротьбу із адміністративними бар'єрами, створюваними державними та муніципальними органами, в основному здійснює та ж сама держава, в особі Антимонопольного комітету.

Світова практика показує, що бізнес-асоціації можуть успішно представляти інтереси малих та середніх підприємств, виступаючи посередниками в діалозі між бізнесом та владою. На жаль, роль об'єднань підприємців у цьому процесі незначна.

Незважаючи на несприятливий вплив органів влади, який відчуває на собі більшість підприємств України, лише невелика частина з них намагається обстоювати свої інтереси шляхом об'єднання в асоціації. Майже 80% підприємств, які не є членами ділових асоціацій, не вважають, що подібне членство буде їм на користь.

Висновки

Підсумовуючи наведений аналіз, можна стверджувати, що комплекс заходів, спрямований на зниження адміністративних бар'єрів та трансакційних витрат, які виникають внаслідок їх існування, має бути наступним.

Протягом короткострокового періоду, доцільно, на наш погляд:

- сприяти посиленню ролі бізнес-асоціацій як організацій представництва прав підприємців на основі запровадження практики, при якій зміни в законодавстві, що регулює здійснення підприємницької діяльності, мають вноситися після їх обговорення з представниками бізнес-асоціацій;
 - створювати галузеві погоджувальні комісії, що мають складатися як з представників адміністрацій усіх рівнів, так і організацій, що представляють бізнес.
- Це, на наш погляд, дозволить посилити мотиваційні механізми щодо зниження інституційних бар'єрів;
- надати бізнесу частину послуг, які в даний момент надає виключно держава на платній основі, наприклад, проведення експертизи для одержання дозволів, проведення сертифікації продукції.

Література

1. В. Кредісов Шлях України до Європейського Союзу – тільки через вирішення проблем малого та середнього підприємництва // Економіст – 2003. – №2. – С. 22-24.
2. Закон України „Про стандартизацію” від 17.05.2001р., № 2408-III.
3. Костусєв О.О. Конкурентна політика в Україні: Монографія. – К.: КНЕУ, 2004. – 310 с.
4. Нельсон Р.Р., Уинтер С.Дж. Эволюционная теория экономических изменений: Монография / И.о. Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ; Пер. с англ. Каздан М.Я.; Науч. ред. перевода Макаров В.Л. – М.: Изд-во “Дело”, 2002. – 536 с.
5. Розвиток внутрішніх ринків в Україні: добробут завдяки конкуренції. – К.: Альфа-принт, 2004. – 91 с.
6. Росецька Ю.Б. Специфіка монополій радянського типу та інституційні особливості переходу України до конкурентного ринку // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – 2007. – № 3 (40). – С. 34-43.
7. Черненко С.О. Конкуренція та ефективність товарних ринків в Україні: Монографія. – К.: Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2006. – 171 с. – Бібліогр.: с. 159-168.
8. Wallis J., North D. Measuring the Transactional Sector in American Economy, 1870-1970. In Long-term Factors in American Economic Growth. – Chicago, 1986.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2010 р.